

ČEŠKO I POLJSKO UČEŠĆE U POSTANKU GARAŠANINOVA „NAČERTANIJA” (1844)

Václav Žáček

U historiji nastojanja oko zблиžavanja i ujedinjavanja Južnih Slavena, naročito s obzirom na njihovu političku stranu, osnovno se značenje priznaje programu koji je 1844. iznio I. Garašanin i koji je općenito poznat kao njegovo »Načertanije«. Taj program i njegovo značenje bili su i još uvijek jesu predmet znanstvenog studija ne samo jugoslavenskih nego također poljskih i čeških historičara, interes kojih za nj stalno raste s poznavanjem znatnog učešća Poljaka i Čeha u njegovu postanku i formulaciji. Od prvog izdanja teksta »Načertanija«, koje je 1906. priredio M. Vukičević,¹ u jugoslavenskoj je historiografiji, napose srpskoj, uvijek ponovo proučavano i revidirano pitanje njegova postanka, tumačenja i ocjene. U najnovijoj literaturi opaža se uglavnom dvojak pravac u objašnjenju i ocjeni »Načertanija« — širok jugoslavenski i uži srpski. Jugoslavensko tumačenje zastupa prvenstveno Drag. Stranjaković,² koji Garašanina prikazuje kao svjesnog nosioca ideje jugoslavenskog jedinstva, i V. J. Vučković,³ koji Garašaninu pripisuje pretjeranu inicijativu u donošenju programa ujedinjenja. Protivno tome, V. Čubrilović,⁴ kao glavni predstavnik srpskog tumačenja u pitanju postanka »Načertanija«, zastupa mišljenje da Garašaninov program izražava u stvari velikosrpska (bez kasnijega pejorativnog smisla ove riječi) shvaćanja srpske politike, koja je računala samo s najbližim susjedima Srbije pod turskom vlašću. Daljnje prinose problemu sadržavaju stariji radovi L. Durkovića-Jakšića, a nedavno i studija M. Valentića.^{4a} Svi su ti prilozi napisani uglavnom na osnovi srpske ili jugoslavenske izvorne građe: njihovi su se autori koristili izvorima poljske provenijencije većinom indirektno, posredovanjem njihove obradbe u poljskoj literaturi o djelatnosti poljske emigracije na Balkanu. pri čemu je pitanje »Na-

¹ Milenko Vukičević, *Program spoljne politike Srbije na koncu 1844 godine*, Delo, Beograd 1906, knj. 38.

² Dragoslav Stranjaković, *Jugoslovenski nacionalni i državni program Kneževine Srbije iz 1844 god.*, Srem. Karlovci 1931 (posebni otisak iz Glasnika istoriskog društva u Novom Sadu IV, 1931), *Vlada ustavobranitelja 1842—1853*, Beograd 1932, i napose: *Kako je postalo Garašaninovo »Načertanije*», Spomenik SAN, XCI/70, Beograd 1939.

³ To su naročito ove Vučkovićeve studije objavljene u »Jugoslovenskoj reviji za međunarodno pravo«: *Učešće Hrvata u pripremi Garašaninovog »Načertanija*» (1954, sv. 3), *Knez Miloš i osnovna politička misao sadržana u Garašaninovom »Načertaniju*» (1957, sv. 1) i najnoviji *Prilog proučavanju postanka »Načertanija*» (1844) i »Osnovnih misli» (1847) (1961, sv. 1).

⁴ Vaso Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, Beograd 1958, str. 159 i d.

^{4a} Mirko Valentić, *Koncepcija Garašaninova »Načertanija*» (1844), *Hist. pregled VIII*, 1961 (ovdje i ostala literatura).

čertanija« dodirivano samo u ograničenom opsegu.⁵ Pogotovu to vrijedi za češke historičare.⁶ Poljske, a dijelom i češke rasprave, crpile su, doduše, iz izvora poljskog porijekla, osobito iz arhivalija političke kancelarije kn. Czartoryskoga u Parizu (Hôtel Lambert), ali nisu sistematski upotrijebile najvažniji dio ovih arhivalija za proučavanje toga pitanja, tj. političke izvještaje tajnog agenta Czartoryskog u Beogradu 1843—48, Čeha Františka Zacha, glavnoga Garašaninova suradnika u formuliranju prvog programa političkog zbliženja i ujedinjenja Južnih Slavena.

Ova se ukratko spomenuta literatura podudara u osnovi kada opisuje postanak Garašaninova programa, ali se razlikuje u pojedinostima i ne objašnjava genetički postanak toga programa i njegovo dozrijevanje. Većim dijelom priznaje prvotnu poljsku inicijativu, s priznanjem ocjenjuje Zachovu prvu formulaciju programa i njegovu konačnu redakciju po Garašaninu, ali ne objašnjava pitanje što se sve događalo s planom na pojedinim njegovim razvojnim stupnjevima a ne spominje ni različite slavenske povezanosti spojene s njegovom formulacijom ili diskusijama o njemu. Zadaća je ove studije da bar djelomično ispuni ove praznine; ona se prije svega osniva na spomenutim političkim vijestima Zacha iz Beograda, koje je preko Michala Czajkowskoga u Carigradu slao svom šefu Czartoryskom u Pariz.⁷ Koristeći se tim vijestima nastojat ćemo da njihovu sadržinu iscrpimo što potpunije i tačnije; zbog toga ćemo najvažnija mjesta iz njih citirati in extenso u tačnom prijevodu francuskog originala. Na taj način želimo da cijeloj studiji damo punu dokumentarnu uvjerljivost.

Želimo li slijediti početke plana »slavenske politike Srbije«, kako ga poznajemo iz g. 1844, moramo se prenijeti u Pariz na početku g. 1843. kada je »król polski de facto Adam I« (Czartoryski) razvijao živu diplomatsku kampanju za potporu novoga ustavobraniteljskog režima u Srbiji. On se nalazio u izravnoj i posrednoj vezi s njegovim predstavnicima, intervenirao je u njihovu korist i davao im praktične političke savjete kako treba da postupaju ako ne žele Rusiji pružiti povod za novo upletanje u Srbiji i oslabiti dobrohotan odnos britanske i francuske vlade prema njihovu režimu. Svoje je savjete sku-

⁵ Veći dio ove poljske literature rezultat je istraživačkog nastojanja Marcela Handełsmana i nastao je kao pripremne studije u vezi s njegovim radom na velikoj monografiji o knezu Adamu Czartoryskom. To su naročito ove studije: *La Question d'Orient et la politique Yougoslave du Prince Czartoryski après 1840* (Séances et travaux de l'Académie des sciences morales et politiques, Paris 1929, 9, str. 19—29); *Pierwsza štata misja polska w Belgradzie w XIX wieku* (Šišićev zbornik, Zagreb 1929, 531—536); *Czartoryski, Nicolas Ier et la question du Proche Orient*, Paris 1934, i *Adam Czartoryski, t. III*, Warszawa 1949. Osim Handełsmanovih studija treba još navesti izdanje korespondencije glavnog suradnika Czartoryskoga pod naslovom: *Jenerał Zamoyski 1803—1868*, sv. IV, 1918, i raspravu Henryka Batołowskog, *Podstawy sojuszu bałkańskiego 1912 r.*, Kraków 1939.

⁶ Od njih je Věra Vrzalová, u prilogu: *Jihoslovanský státní a národní program Ilji Garašanina* (Slovanský přehled 1932, str. 134 i d.) upoznala češke čitaoce sa sadržajem Stranjakovićevih istraživanja; Václav Žáček, *Čechové a Poláci r. 1848*, I, Praha 1947, str. 192, upozorio je na Zachovo učešće u postanku »Načertanija«.

⁷ Ovi su izvještaji sačuvani u porodičnom arhivu Czartoryskih u Krakovu i dio su obilatih fondova biblioteke Czartoryskih (citiram B. Czart.). Zachovi su izvještaji ovdje uvezani u pet opsežnih folijanata B. Czart. 5390—5394. Pojedina Zachova pisma ili izvještaji o njegovu radu sačuvani su i pod drugim signaturama.

pio u posebnom memorandumu *Conseils sur la conduite à suivre par la Serbie*,⁸ a taj je spis njegov prvi tajni predstavnik u Beogradu Ludovik Zwierkowski, istupajući pod francuskim imenom Lenoir, predao u martu 1843. I. Garašaninu, koji je u odsutnosti Vučića i Petronijevića upravljao poslovima srpske vlade. Czartoryski je u tim »savjetima« uporno preporučivao srpskim državnici da se odlučno odupiru utjecajima Rusije i Austrije i da nastoje oko političke suradnje s Francuskom, kojoj je u slučaju raspada Turske potrebna u jugozapadnoj Evropi jaka država kao saveznik. Takvom državom može, navodno, postati samo Srbija. Premda je ostvarenje ove kombinacije bilo 1843. još vrlo daleko, ipak je Czartoryski preporučivao da autonomna Kneževina Srbija već sada svoju vanjsku politiku prilagodi tom udaljenom cilju i pri tom je navodio načine na koje bi to trebalo provoditi. Među njima je isticao potrebu da Srbi ne podržavaju prijateljske odnose samo s drugim turskim Slavenima nego i s austrijskim Slavenima, da u njima traže svoje saveznike i da uopće postupaju prema unaprijed pripremljenom planu. Dok je Srbija trebala da na turske Slavene djeluje svojom obrazovanošću i prosvjetom, ona je u odnosu prema austrijskim Slavenima trebala da primjenjuje svoje političko značenje i mudrost i da napose dokazuje zajedničko plemensko porijeklo Srba i njih, ističući korist ove uzajamnosti. Prirodno je da su među austrijskim Slavenima »savjeti« na prvom mjestu skretali pažnju srpske vlade na ugarske Srbe, preporučivali da se oni pridobiju za rad u prilog Srbije i da se odbiju od služenja Austriji. Što se tiče ostalih Slavena u Austriji, »savjeti« izričito preporučuju: »Srbi treba da nastoje i oko toga da imaju prijateljske odnose s drugim Slavenima: Ilirima, Dalmatincima, Hrvatima i sa 17 slavenskih regimenta, naseljenih na granici Austrijske Carevine (Gränz-Regimenter), da bi mogli na njih u svakom slučaju računati... Srbija čak treba da nastoji pronaći sredstvo sporazumijevanja, da bi Austriji oduzela taj strašni oslonac.« S istim su se interesom »savjeti« izražavali i o Bugarima, Bosancima i Hercegovcima pod turskom vlašću.

Slavenski dio vanjskopolitičkog programa, koji je Czartoryski preporučivao srpskom ustavobraniteljskom režimu, bio je — kako se vidi — općenit i okvirni i nije ulazio u pojedinosti; ove je prepustio srpskim političarima, o kojih je političkoj oštromnosti ovisilo, u kojem će smislu ove »savjete« shvatiti i kako će ih dalje razraditi i uvesti u politički život. Međutim, u srpskih političara nije se mogao pretpostavljati neki osobito širok interes za slavenske narode. Taj je u njima trebalo tek njegovati. U istom je pravcu trebalo utjecati i na široku srbijansku javnost. Czartoryski je to učinio preko svoga glavnog agenta za evropski jugoistok Michala Czajkowskog u Carigradu i preko svojih agenata u Beogradu, L. Lenoira-Zwierkowskog a od jeseni 1843. Frančiškera Zacha, od kojih je drugom pripala u pitanjima buduće slavenske politike Srbije naročito važna uloga.

Djelatnost ovog Čeha u poljskoj službi u Srbiji i njegove kasnije zasluge za organizaciju srbijanske vojske tek su frangmentarno poznate. Još uvijek nema monografije koja bi iscrpno prikazala njegov život i rad. Češka litera-

⁸ Njihov tekst B. Czart. 5404, fol. 89—98. M. Handelsman, *La Question d'Orient...*, n. dj. Usp. i D. Stranjaković, *Kako je postalo Garašaninovo »Načertanije«*, n. dj., 105—115.

tura o njemu, u cjelini oskudna,⁹ ne donosi ništa bitno o njegovoj djelatnosti u poljskoj službi u Srbiji. Sve to što dosad o njoj znamo potječe iz poljske historiografije. Ovdje ćemo samo ukratko iznijeti neke podatke o njegovu životu prije dolaska u Srbiju. Rodio se u Moravskoj (1807. u Olomoucu) i mladost je proveo u Brnu gdje je svršio njemačku gimnaziju i gdje se pod utjecajem svojih prijatelja razvio u češkog narodnjaka. U sredini dvadesetih godina studirao je pravo na bečkom univerzitetu i osim znatnoga pravničkog znanja usvojio ondje liberalno-buržoaski pogled na svijet i borben zanos za nacionalnu i političku slobodu. Ovo svoje uvjerenje najprije je izrazio u namjeri da kao dobrovoljac pomogne Grke u njihovoj borbi za slobodu. Od toga su ga odvratile samo uporne molbe njegova starog oca. U drugoj sličnoj prilici nije više popustio; za vrijeme poljskog ustanka 1831. napustio je svoje dobro pravničko namještenje u Znojmu i pohitao u pomoć najbližoj slavenskoj braći u njihovoj borbi za slobodu. No, stigao je prekasno. Ustanak je već bio ugušen i Zach je svoje polonofilsko i napredno uvjerenje mogao zasnjeđočiti samo tako da je kao poljski emigrant otišao dobrovoljno s poljskim borbicima u Francusku i sve do 1837. dijelio ondje s njima gorčinu emigrantskog života. Aktivno je sudjelovao u društvenom i političkom životu poljske emigracije i surađivao u njihovim demokratskim organizacijama (osobito u Mladost Poljskoj), pri čemu je njegov glas imao u strastvenim diskusijama znatnu težinu. God. 1837. vratio se u Austriju i naskoro se bacio u tajni politički život, nastojeći napose oko osnutka tajnog društva čeških i slavenskih studenata u Beču. Ali opasnost da bude otkriven primorala ga je da u oktobru 1840. ponovo pobjegne iz Austrije i to opet k poljskim emigrantima-prijateljima u Francuskoj.¹⁰

Njegov se drugi boravak među Poljacima u emigraciji razlikuje od prvoga po tome što se Zach tada nije orijentirao samo na demokrate, kao što je to činio prije, nego je bio u dodiru i s pripadnicima konzervativnoga plemićkog pravca predvođenog od kneza Czartoryskoga. Može se reći da se Zach kolebalo između oba pravca; od demokrata ga je odbijala prevelika podvojenost, a prema konzervativcima ga je vuklo čvrsto i usredotočeno vodstvo kao i znatan interes za slavenske probleme. Počeci ove promjene u njegovoj orijentaciji među poljskim strankama u emigraciji veoma su nejasni, jer je on u isto doba bio u odnosu s vođom poljskih demokrata J. Lelewelom i s pristašama konzervativca Czartoryskog. Pristup k njima omogućila su mu osobna poznanstva s nekima od njih, prije svega s pjesnikom ukrajinskog porijekla Michalom Czajkowskim, koji ga je predstavio vodećim ličnostima i samom Czartoryskom. Pojednosti o tome nisu, doduše, u sveću poznate, ali rezultat upoznavanja nesumnjivo posvjedočuje njihovo postojanje. Radi se o *Zachovu memorandumu Czartoryskom iz aprila 1843. o zadacima diplomatskog agenta*

⁹ To je osobito memoarna studija njegova prijatelja Viléma Gáblera, *Života generala Zacha*, Osvěta 1892, i uglavnom površne brošure: J. Z. Žuboriča (J. Z. Raušara), *General Frant. Zach*, Praha 1908, i A. E. Vaška, *V paměť generála Fr. Al. Zacha* (Praha, s. a., Legionářská knihovna sv. 8).

¹⁰ Pojednosti o njegovu životu u tim godinama vidi u Žáčka, n. dj. I.

u Srbiji, koji je on napisao na izričit poziv kn. Adama; ovaj je na taj način htio provjeriti sposobnosti čovjeka koga mu je Czajkowski preporučio za tajnu diplomatsku službu u Srbiji.¹¹

Poziv Czartoryskoga prenio je Zachu sam Czajkowski, tadašnji glavni agent Hôtela Lambert u Carigradu, koji je prvih mjeseci 1843. službeno boravio u Parizu i predložio da se Zach upotrijebi kao tajni diplomatski agent u Srbiji gdje Lenoir-Zwierkowski nije zadovoljavao. Memorandum, koji je trebalo da odluči o daljnjem piščevu životu, Zach je pisao potpuno samostalno i nije se ni s kim o njemu savjetovao. Nije objašnjeno ni to da li je poznavao sadržaj »savjeta« Czartoryskoga srpskoj vladi. Njegov je memorandum imao zbog toga drugačiju sadržinu, drugačiju formalnu podjelu negoli »savjeti«, a slavenskoj je politici, koja nas prvenstveno zanima, posvetio relativno malo mjesta. Zach je u memorandumu izlagao najprije svoj pogled na poljsko-srpski odnos, a zatim prešao na glavne probleme u odnosu Srbije prema Francuskoj, Engleskoj, Austriji i Rusiji. Podsjećao je na opasnost koja Srbiji prijete od strane Austrije i kao obranu protiv nje preporučivao Srbima da održavaju prijateljske dodire s austrijskim Slavenima. Što se tiče odnosa prema Rusiji, zalagao se za zajedničko istupanje Srbije i Turske protiv njoj.

Veći dio memoranduma govori o unutrašnjim balkanskim pitanjima, napose srpskim. Prelazeći na razmatranje o njima, Zach polazi s pretpostavke da se raspad Turske može nadomjestiti samo stvaranjem nezavisne slavenske države na njenim ruševinama. Jer tada će Grci prestati da se »vrte« (*girouter*), prilike će se na poluotoku stabilizirati a Rusija neće moći dalje prodirati. Međutim, Zach nije bio za to da se Turska razbije odjednom, jednim udarcem; prednost je davao njenom rastakanju putem postepenih rekonstrukcija. Prema njegovu mišljenju, buniti Slavene samo radi toga da se Turci istjeraju značilo je raditi u prilog Rusije. Glavno je jamstvo njihove nezavisnosti u njihovoj jedinstvu: »Jedan oslonac ili jezgra već postoji: Srbija; dakle početak građanske i vojne organizacije; svi drugi Slaveni treba da žele postizavanje slične situacije, dakle da traže njeno prijateljstvo i slijede njen primjer. Inicijativa koju je Srbija poduzela dopušta nadu da će se održati na čelu svojih sestara: Bugarske, Bosne i Hercegovine. Srbija mora htjeti da to djelo dovrši jer se ne može protiviti svojoj vlastitoj veličini. Ta je uloga i suviše lijepa, a da se ne preuzme, mnogo se može postići u usporedbi s onim što se riskira.«

Na srpski narodni živalj kao vodeći faktor obratio je Zach pažnju i u razmatranju crkvene organizacije u balkanskim Slavena. Preporučivao je da joj se na čelo stavi crnogorski vladika. Ipak je bio stalno svjestan razlikâ među pojedinim slavenskim narodima i plemenima na Balkanu. Međutim, za njihovo ujedinjenje nije preporučivao revolucionarni put nego je radije savjetovao da se iskoristi duboko ukorijenjeni plemenski patriotizam i da se respektiraju stare ustanove i običaji.

Ove izabrane misli Zachova memoranduma, a, dakako, i druge, pobudile su u Czartoryskom dubok dojam i pospješile njegovo primanje u službu Hôtela Lambert. Uza sve to nije odluka kneza Adama bila pošteđena kritike koju

¹¹ *Rapport à Monsieur le Prince Adam Czartoryski sur la mission d'un agent diplomatique en Serbie. B. Czart. 5390, fol. 33—41. Handelsman, La question d'Orient...*, n. dj.

je zastupao glavni suradnik Czartoryskoga Vladislav Zamoyski, protiveći se načelno primanju stranaca u tajnu službu. Ali su utjecaj Czajkowskoga i naklonost Czartoryskoga prevladali njegov otpor. Zamoyski je već u maju 1843. bio potpuno za Zacha i potanko ga je obavještavao o tadašnjoj srpskoj krizi a primio je od njega informaciju o njegovu daljnjem memorandumu Czartoryskom o srpskom problemu, koji se, nažalost, nije sačuvao.¹²

Zaključni akt, kojim se završavao proces Zachova primanja u tajnu službu u Srbiji, sastojao se u odobrenju instrukcije prema kojoj se novi agent u Srbiji trebalo da ravna i koju je on sam predložio. Vlastoručni Zachov elaborat imao je značajan naslov: »*Comment j'entends ma mission dans les pays slaves de la Turquie*« i datiran je u Parizu 13. augusta 1843.¹³ Osim općenitoga uvodnog dijela sastojao se od jedanaest pasusa koji su odgovarali različitim problemima tadašnje srpske situacije, poljske politike prema njima i buduće agentske djelatnosti Zacha. Ovdje ćemo uzeti u obzir samo one od njih koji se odnose na slavensku politiku Srbije i misao političkog zbliženja i ujedinjenja Južnih Slavena.

Slavensko pitanje došlo je u instrukciji na red već u trećem pasusu, nakon što su raspravljeni agentovi odnosi prema Porti, i zapremilo je veći dio instrukcije. Od početka je prožima autorova sveslavenska usmjerenost, dosljedna briga za interese zapadnih i južnih slavenskih naroda. Zach je ovoj orijentaciji ostao vjeran čitavo vrijeme svoga tajnog boravka u Beogradu.

»Postoji harmonija interesa među narodima zapada i juga. Poljaci, austrijski Slaveni i oni u Turskoj treba dakle da djeluju zajednički; neprijatelji protiv kojih treba da se bore zajednički jesu: Rusija i Austrija. Njihov geografski položaj je takav da prosperitet jednih ne može biti na štetu drugima. Trudit ću se da istaknem državne razloge, kako bi se pojačale prijateljske veze koje već postoje. Na taj način nastojat ću da utvrdim smisao slavenstva, za mnoge još dosta nejasan. Izvanredno je važno da Slaveni što prije shvate svoje vlastite interese, da ih Rusija u tom pogledu ne odvede na krivi put.«

Zach se mnogo pouzdao u misao uzajamnosti kao vrlo djelotvorno sredstvo zbližavanja među Južnim Slavenima. Zato je navodio različite mogućnosti u njihovu međusobnom pomaganju: Južni Slaveni mogu u slučaju novog ustanka Poljaka zadržavati Austriju i posredstvom Turske prijetiti Rusiji; u drugom slučaju, kada bi se Austrija odvažila da pokuša provesti svoje pretenzije na Srbiju i Bosnu, Poljska neće oklijevati da podnese žrtvu za ove svoje dvije sestre. Slaveni će najbolje saveznike naći samo među sobom.

Prelazeći od općenitih i načelnih zadataka svoje misije na konkretnije, Zach je došao do njena najvažnijeg mjesta — *pitanja o jedinstvu Slavena u Turskoj*. To im je sredstvo najviše i prije svega preporučivao.

»Slaveni u Turskoj ne mogu bolje učiniti negoli da se međusobno sjedine. Cilj toga sjedinjavanja treba da bude: postizavanje, miroljubivim sredstvima, egzistencije koju Srbija već uživa ili barem postizavanje stanja koje bi im dalo određeni stupanj slobode i građanske sigurnosti. Na taj put treba usmjeriti lokalni patriotizam. Treba da Turska nađe u tom svoju korist i novu osnovu za održanje. Po uslugama koje je Srbija već učinila Porti i po napretku

¹² Fr. Zach VI. Zamoyskom, Paris 29. V 1843. B. Czart. 5390.

¹³ B. Czart. 5390, fol. 9—28.

koji je već postigla, ona ima pravo da pruži ruku svojoj braći, da ih povede i da posluži kao žarište njihove postepene emancipacije.«

U vezi s citiranim mišljenjem, Zach je, uza srpskoga kneza, pridavao naročito značenje crnogorskom vladici i spajanju Srbije s Crnom Gorom pomoću sigurne prometne veze, koja bi uz to povezala Srbiju s morem. Zbliženje Srbije i Crne Gore stavio je na prvo mjesto u svojoj posredničkoj misiji među turskim Slavenima. Zbog toga je namjeravao posjetiti crnogorskog vladiku, ali to nije uspio učiniti. — Prelazeći na druge turske Slavene, Zach je ovako formulirao ulogu Srbije u njihovu zbližavanju i sjedinjavanju:

»Već sam naveo na koji način Srbija treba da se stavi na čelo Slavena u Turskoj, da posreduje u njihov prilog, stiša nemire i spriječi njihovo razdvajanje i komadanje carstva, i da im ukaže na njihove prave interese. U tu će svrhu srpska vlada dobro učiniti da u Bosni i Hercegovini, Visokoj Meziji, Crnoj Gori i Bugarskoj, organizira jednu agenciju, ako to već nije učinila. Srpski agenti aktivno će nadzirati sve korake ruskih agenata; ova konkurencija treba da koristi centralnoj vladi Srbije i njenih susjeda.«

Posebnu je pažnju Zach namjeravao obratiti razvoju općinskog duha među Srbima i Bugarima i na njegovoj podlozi pristupiti reformi državne uprave. S jednako živim interesom zamislio je da prati razvitak vjerskih prilika u turskih Slavena i iznio zanimljive ideje o propagiranju katolicizma među njima. U tome je iz njega glasno progovaralo katoličko gledište njegovih poljskih poslodavaca.

Razmatrajući vanjskopolitička pitanja Srbije, Zach je pridavao veliko značenje i budućnost ideji tijesnog saveza ugarskih Srba sa Srbima iz Kneževine i čak razmišljao o mogućnosti da se akciono središte pokreta za zbližavanje Južnih Slavena prenese ravno u Beograd.

»Što se tiče Slavena u Ugarskoj, poželjno je tješnje zbližavanje između njih i Srba. Neće li se centar djelovanja, koji se dosada nalazio u Zagrebu, postepeno prenijeti u Beograd? Mi to mislimo, i ako je tome tako, treba da se Južni Slaveni u Austriji opredijele. Nastojat ću da udesim susret s nekim istaknutim ljudima iz Slavonije i austrijske Hrvatske, da bih ukazao na važnost promjena koje su se u Srbiji zbile i njihove vjerojatne posljedice, iz kojih treba da proizađe *savez između turskih Slavena i Južnih Slavena u Austriji* (potcrtao V. Ž.). Međutim, osjećam potrebu da unesem najveći oprez u svoje odnose s austrijskim Slavenima, da ne bih izazvao sumnju bečke vlade, jer bi se ona opet okrenula prema Rusiji. U ovom se času ne smije Austriju povrijediti.«^{13a}

^{13a} »Quant aux Slaves de la Hongrie un grand rapprochement entre eux et les Serbes est désirable. Le centre d'action qui jusqu' à présent se trouvait à Agram, va-t-il peu à peu se transporter à Belgrade? Nous le présumons et s'il en était ainsi, les Slaves méridionaux de l'Autriche devraient en prendre leur parti. J'essayerai d'arranger une entrevue avec quelques hommes marquants de la Slavonie et de la Croatie autrichienne, pour y faire valoir les changements arrivés en Serbie et leurs suites probables, dont il doit résulter une union entre les Slaves turcs et les Slaves méridionaux de l'Autriche. Cependant je sens la nécessité de mettre la plus grande circonspection dans mes rapports avec les Slaves autrichiens, pour ne pas éveiller les soupçons du Cabinet de Vienne, car il tournerait derechef du côté de la Russie. Il ne faut pas blesser l'Autriche dans ce moment.«

Ove misli Zachove instrukcije, u kojima su se njegovi vlastiti pogledi na zbližavanje Južnih Slavena slili s političkim i slavenskim predodžbama Czartoryskoga i njegova kruga, predstavljaju još uvijek samo neka membra disiecta za pitanje o jasnom formuliranju slavenske politike srpske vlade. U Parizu nije bilo prave mogućnosti da se one povežu u cjelinu i da se izradi suvisli program. Za to je bilo potrebno upoznati se s prilikama u Srbiji, sa stanjem slavenskih interesa ne samo u širokim slojevima njena stanovništva nego prije svega u glavnih predstavnika ustavobraniteljskog režima, upoznati konkretno kakvi su istinski odnosi Srbije prema slavenskim narodima koji je okružuju i što ovi od nje očekuju, i, najzad, kako se već tada njihova uzajamna suradnja provodi u praksi. To je sve, u najmanju ruku, bilo moguće poslije nekóliko tjedana Zachova boravka u Beogradu, kamo je stigao potkraj oktobra 1843. i odakle je već 2. novembra poslao svoj prvi izvještaj s opisom prijateljskog dočeka, koji mu je ondje priređen, osobito od strane vodećeg ministra srpske vlade I. Garašanina. Njegovi su prvi razgovori sa Zachom bili prijateljski — osobito zbog toga što je Garašanin bio svjestan velike pomoći koju su Czartoryski i Czajkowski pružili ustavobraniteljskom režimu u vrijeme njegova dolaska na vlast i u borbi za priznanje pravovaljanosti izbora kneza Aleksandra — pa se Zachu na taj način pružila mogućnost da razmjerno brzo, još u novembru, a zatim osobito 5. decembra, istupi pred njim s prijedlozima o »slavenskoj politici« Srbije. Budući da je Czartoryskom bilo najviše do te politike, Zach je referirao neposredno o prvim koracima koje je u njenom interesu poduzeo.¹⁴

Počeci Zachove akcije uvjeravanja bili su dosta teški jer je najprije trebalo prevladati stanovito nepovjerenje srpskih predstavnika, ne izuzimajući ni Garašanina, prema Poljacima i njihov uži slavenski interes, orijentiran pretežito samo na Srbiju i neposredno susjedstvo.

»Ova sveslavenska politika — pisao je Zach o balkanskoj i slavenskoj politici Czartoryskoga — koja Vam je diktirala interes za sudbinu Srbije i zbog koje joj činite tako velike usluge, nije još produbljena ni shvaćena. Ona ne počiva na historijskoj podlozi koju može svatko uočiti. Vaše je ime štiti, ali se ne može reći da ju je vrijeme potvrdilo, da je dala niz rezultata, ako se u to ne ubroje osvajanja Rusije kao druga strana medalje; ona je pogotovu nova za Srbiju (potcrtao V. Ž.) . . . no kako se budu razvijali odnosi s Rusijom, Njemačkom i Turskom, ona će neizbježno postati njihova nacionalna politika.«

Toliko općenito o Zachovim opažanjima prilikom prvih posjeta u Garašanina i o izgledima da se Srbija pridobije za »slavensku« politiku.

U vezi s raspravom o mađarsko-slavenskom sporu u Ugarskoj i laviranju Beča između obje strane, koje on podupire u borbi da bi se uzajamno oslabile, Zach je u audijenciji 5. decembra nastojao da Garašanina navede na konkretnu izjavu u smislu ove politike. Zach je svoje izlaganje, koje je na spomenutu raspravu nadovezao, reproducirao u izvještaju Czartoryskom ovim riječima:

»Nikad Austrija neće pristati da se jedna srpska država, moćna i neovisna, razvije na njenoj granici; ona bi joj otcijepila sve južne Slavene. Austrija

¹⁴ Zach Czartoryskom 8. XII 1843. B. Czart. 5390, fol. 69—80.

je dakle primorana da vodi politiku koja je neprijateljska za vaš prosperitet i da teži za posjedovanjem Srbije i Bosne. Postoji samo jedan način da se toj opasnosti, koja može naglo izbiti, parira a to je da se na našu vagu stave čak i austrijski Slaveni; ako ne uspijete da ih od nje odvojite, vi ćete je barem zadržati. Vi ne možete, vi ne smijete ostati indiferentni promatrači; radi se o vašoj braći kojoj prijeti potpuna denacionalizacija, o vjernim prijateljima, koji su vas branili dok vas je cijela Evropa smatrala rusistima; vi ćete samo uzvratiti uslugu za uslugu, ako im pomognete u borbi protiv Mađara, *ako dopustite Vašoj štampi da brani stvar Slavena u Austriji* (potcrtao V. Ž.). Inače bi Austrija mogla reći: 'Vi nemate nigdje prijatelja, Vaše sidro sam ja.' Ta plemenita uzajamnost, koju ja tražim, učinit će da pridobijete mnoga srca, a da ne morate pridonijeti žrtava.«

Garašanin je, navodno, ove razloge saslušao s »očiglednim zadovoljstvom«. Zach je zamislio da kao prvog borca u prilog ugarskih Slavena u štampi pošalje na poprište svoga slovačkog prijatelja dra Jana Šafárika, koji je živio u Beogradu. Budući da je poznavao mađarski jezik, trebalo je da on u službenim srpskim novinama napiše seriju članaka o autsrijskim Slavenima i tako probudi za njih interes u Srbiji.

Zachovo ustrajno upozoravanje na nužnost i korisnost interesa srpske vlade za borbu Slavena u Austriji i Turskoj uvjerljivo je djelovalo na Garašanina, pa je on na kraju pozvao Zacha da za njega sastavi plan rada među njima. Zach je o tome 12. januara 1844. ovako referirao Czajkowskiom:

»Moji česti razgovori s g. Ilijom o Slavenima u Turskoj i Austriji dali su mi priliku da mu postepeno izložim svoje poglede o tim narodima. *On me upravo angažirao da mu sastavim plan o načinu djelovanja na Slavene, jer shvaća da je već vrijeme da se time i formalno, tako rekavši sistematski, pozabavimo* (potcrtao V. Ž.). Radit ću brižno i saopćit Vam prijevod svog plana. Dopustite mi da Vam priznam svoju radost zbog ministrova povjerenja. Rekao mi je: 'Tražim istu stvar od više mojih prijatelja, da bismo bili obaviješteni o tom pitanju.' Vidjet ćemo tko će pobijediti.«¹⁵

U tim su rečenicama ukratko, ali potpuno jasno izražena tri dokaza o postanku ideje kasnijega Garašaninova »Načertanija« i to: da je ova ideja bila Garašaninu imputirana Zachovim ustrajnim uvjerenjem i da je Garašanin uskoro prije 12. januara pozvao poljskog agenta da mu sve svoje misli i prijedloge o pitanju »slavenske politike« Srbije preda napismeno. Važno je i to da je Garašanin odlučio Zachove nazore konfrontirati s pogledima svojih prijatelja, jer je, kako se po svemu čini, imao dojam da će Zachov plan biti odviše širok, suviše općenito slavenski, dok se on sam kretao u usko srpskim mislima i, u najboljem slučaju, u granicama Turskog carstva.

¹⁵ B. Czart. 5390, fol. 199—208: »Mes conversations fréquentes avec Mr. Ilija sur les Slaves de la Turquie et de l'Autriche m'ont fourni l'occasion de lui exposer peu à peu mes vues sur ces peuples. Il vient de m'engager de lui dresser un plan sur la manière d'agir sur les Slaves, car il comprend qu'il est déjà temps de s'en occuper formellement, pour ainsi dire systematiquement. Je travaillerai soigneusement et je vous communiquerai une traduction de mon projet. Permettez que je vous avoue ma joie sur la confiance du Ministre. Il m'a dit: 'Je demande la même chose à plusieurs de mes amis, pour que nous soyons éclairés sur la question.' Nous verrons qui l'emportera«. Batowski, n. dj., 133, nije ovaj odjeljak tačno citirao.

Zach se dao s voljom na posao, za koji ga je Garašanin zamolio. »Moj memoar«, pisao je 24. februara Czajkowskom.¹⁶ »koji sadržava plan o slavenskoj politici Srbije, gotovo je dovršen; da ga svršim, treba samo da izradim poglavlje o Hrvatskoj i ilirizmu. Čekao sam da se o tom poglavlju dogovorim s g. Carem.« Ovo je priznanje izvanredno važno jer jasno dokazuje da su dijelovi Zachova plana o slavenskoj politici Srbije koji se odnose na hrvatski narodni pokret i koordinaciju njegovih akcija s izražajima nove, slavenske politike Srbije ušli u memorandum sa znanjem Lj. Gaja i njegova političkoga kruga, pri čemu je Cara, kao Gajeve pouzdanika, zapala uloga posrednika. Može se pretpostaviti da su i drugi hrvatski narodnjaci bili bar djelomično o toj akciji obaviješteni. Činjenica da je Zach dobio u Caru suradnika na planu o slavenskoj politici Srbije dokazuje, nadalje, da je on već u to doba bio u dodiru s nekim predstavnicima hrvatskoga narodnog pokreta i da je na njegov razvoj utjecao kako u duhu slavenske političke koncepcije Czartoryskoga tako i vlastitoga sveslavenskog zanosa kojim se je nadahnuo u domovini.

Njegov prvi hrvatski pristaša, s kojim se je u Beogradu upoznao, bio je mladi Gajev suradnik Pavao Čavlović. Njihovo je poznanstvo bilo vrlo prisno jer ih je spajala zajednička mržnja na Austriju. Osim toga se Čavlović prepustio Zachovu vodstvu i slušao ga. »To je mladić«, pisao je Zach o njemu, »koji prezire Austriju, to nije špijun, za to on nije sposoban. Hrvati jasno vide da Austrija nema potrebne energije da savlada Mađare, oni dakle nastoje da se malo-pomalo sjedine sa Srbijom.«¹⁷ Čavlović je posjetio Stojana Simića da mu u ime hrvatskih rodoljuba zahvali za knjige koje je darovao narodnoj biblioteci. Gaj je preko Čavlovića doznao da Zach boravi u Beogradu i Zach se već u januaru 1844. obratio Gaju velikim političkim pismom koncipiranim potpuno u duhu slavenske politike koju je u Srbiji slijedio. U vezi sa sadržajem toga pisma, Zach je u izvještaju Czajkowskom izrazio svoje mišljenje i o hrvatskom narodnom pokretu, koji je prosuđivao na osnovu svojih predočaba o slavenskoj politici.¹⁸ To se, na primjer, vidi u tome da je kako Hrvat Gaju tako i Srbinu Crnom Đorđu (Karadorđu) pripisao isto nastojanje s istim konačnim ciljem — ujedinjenjem Južnih Slavena i da je Gaja prikazao Czajkowskom kao nastavljača Karadorđeva djela. Tom je okolnošću objašnjavao tadašnji živ interes Hrvata za Srbiju, posjete hrvatskih nacionalnih radnika (Čavlović, Car) u Srbiji, pomoć Hrvata Bosni itd.¹⁹

¹⁶ B. Czart. 5390. fol. 337—345: »Mon mémoire, qui contient le plan d'une politique slave de la Serbie, est presque terminé, je n'ai qu'à travailler le chapitre de la Croatie et de l'Illyrisme pour avoir fini. J'ai attendu pour m'entendre sur ce chapitre avec Mr. Car.« (Usp. i Batowski, n. dj., 343.)

¹⁷ Zach Czajkowskom 12. I. 1944. B. Czart. 5390, fol. 199—208.

¹⁸ Zach Czajkowskom, januar 1844. B. Czart. 5390, fol. 211—231.

¹⁹ Potanje o toj slavenskoj politici Hrvata-Gajevaca, koja se Zachu toliko sviđela, kao i sadržaj Zachova pisma Gaju, kako ga je Zach reproducirao u svom izvještaju Czajkowskom, pogl. prilog ovoj raspravi. O hrvatskoj politici u to doba vidi: Jaroslav Šidak, *Prilozi historiji stranačkih odnosa u Hrvatskoj uoči 1848*, HZ XIII, 1960, 167 i d., i O uredniku i značenju ilirskog »Branislava« (1844/5), isto XIV, 1961.

Političke misli Zachova pisma Gaju potpuno su se kretale u sferi jugoslavenske politike zbližavanja i ujedinjavanja, kakvu je Zach na slavenskom jugu propagirao. Osnovna mu je misao bila isticanje sklada u hrvatskom i srpskom utjecaju na bosanske stvari, jer je Bosnu smatrao kopčom (*l'anneau intermédiaire*) među Srbijom i Hrvatskom. Zbog toga je predlagao da se bosanske prilike uređuju prema srpskom primjeru, tj. da se postepeno popravljaju, ali nipošto ne po cijenu otkidanja od Turske. Bosanski Slaveni moraju biti načistu s time što hoće, moraju znati mjeru i računati s prilikama. Zach je napose zahtijevao od Gaja da obraća pažnju bosanskim katolicima i potiče ih na izmirenje s pravoslavnima; u sličnom duhu moći će među tamošnjim pravoslavnima bolje djelovati Srbija. Kršćani obiju vjeroispovijesti treba da se s taktom odnose prema muslimanima. Glavne misli o politici i sjedinjavanju Slavena Zach je u svom pismu Gaju sažeo, u vezi s bosanskim pitanjem, u ove rečenice svog izvještaja Czajkowskiom:

»Prihvaćamo dakle Srbiju kao polaznu tačku, ali Bosna treba da djeluje vlastitim snagama: Srbija i Hrvatska mogu dati samo savjete, moralnu pomoć; treba da se austrijska intervencija predusretne. Ali budući da se Bosna mora asimilirati Srbiji, jer Srbija služi kao centar oko kojega se jednog dana moraju okupiti svi Južni Slaveni, ne treba stvoriti neki drugi centar u Bosni, tj. treba izbjeći da se ondje stvori posebna kneževina s vladajućom obitelji. Neka se zadovolje jednim vijećem (soviet) sa šefom izabranim na određeni broj godina. Ako ondje utvrdimo nasljednu vladavinu, doći će do borbe između dvije obitelji, one iz Bosne i one iz Srbije.«

U sličnom duhu Zach je namjeravao intervenirati kod mladoga grofa Nugenta, koji je, kao i Car, bio upućen u ciljeve Gajeve politike.

Kraj takvog stanja stvari lako možemo shvatiti da je Zach imao važnih razloga kada je odlagao dovršenje svoga razrađenog plana o slavenskoj politici Srbije i čekao na konzultaciju s Gajevim pouzdanikom Stjepanom Carem, čiji mu je dolazak u Beograd bio najavljen. Iščekivanjem Cara može se najbolje objasniti zakašnjenje u radu na planu i to stvarnije i uvjerljivije nego upućivanjem na jezičnu suradnju nekih Srba (Herkalović, Nikolić) koji su Zachu pomagali, a možda i izrađivali srpski tekst njegovoga elaborata.²⁰

Car je doputovao u Beograd nešto prije 24. februara s izričitom zadaćom, koju mu je Gaj povjerio, tj. da se sa Zachom dogovori »ukoliko se radi o politici Južnih Slavena«. Gaj »mi po svom povjerljivom čovjeku«, javio je Zach 24. februara svojim poljskim pretpostavljenima, »koji je upravo stigao u Beograd da se sa mnom dogovori, poručuje da se *potpuno slažemo u pogledu politike Južnih Slavena* (potcrtao V. Ž.); radi se samo o tome da se sporazumijemo o sredstvima.«²¹ Do toga je trebalo da dođe idućih dana, jer se Car namjeravao zadržati u Beogradu 14 dana. Zach je odlučio da to vrijeme iskoristi tako da stekne potanje informacije o hrvatskom narodnom pokretu.

²⁰ Vučković, Prilog proučavanju postanka »Načertanija« (1844) i »Osnovnih misli« (1847), n. dj., 51, 52.

²¹ B. Czart. 5390, fol. 337—345: »(Gaj) me fait dire par son homme de confiance qui vient d'arriver à Belgrade pour s'entendre avec moi que nous sommes en harmonie parfaite quant à la politique des Slaves méridionaux; il ne s'agit que de s'entendre sur les moyens.«

Međutim, on je prije svega dovršavao svoj plan o slavenskoj politici Srbije i 2. marta javio Czajkowskom da je s radom gotov. Pri tom je upotrijebio i Careva saopćenja. Elaborat se sastojao od 4 lista. Trebalo je tek izraditi prijevise od kojih je Zach obećao da će jedan poslati Czajkowskom. Učinio je to iz nepoznatih razloga tek 27. aprila kada ga je priložio svome redovitom izvještaju.²² U njemu je ukratko spomenuo uvjete uz koje je svoje djelo koncipirao, a o svojoj namjeri s njime napisao je ovo:

»Evo kopije mojeg plana o slavenskoj politici Srbije; izradio sam ga u toku zime. Primijetiti ćete da nisam izašao iz okvira pogleda Njegove Visosti, u osnovi je on samo proširenje jedne depeše Njegove Visosti.²³ Ono što sam nadodao odnosi se samo na izvođenje i detalje. Imajte dobrotu da ga pogledate i da mi saopćite dopuštate li da ih(!) predam. Original koji želim predati g. Iliji pisan je mojom rukom.«

Zach je, iz nepoznatih razloga, punih mjesec dana oklijevao da plan preda Garašaninu i tek je 31. maja javio Czajkowskom da ga je predao. Uz to je spomenuo i prvu reakciju Garašanina na njega.²⁴

»Predao sam g. Iliji taj plan za politiku koja obuhvaća sve južne Slavene. On ga je letimice pregledao i smatrao ga primjenjivim. Kad se jednom g. Petronijević vrati,²⁵ tražit ću da mu se preda. Vidjet ćemo koliko će ga slijediti. Objasnio sam g. Iliji, zašto samo jednom govorim o Poljskoj. Nisam htio da se odmah prepostavi da dolazi od jednog Poljaka i da barem osobe, koje imaju predrasuda o Poljskoj ili nemaju u nju povjerenja, ne nađu razloga za prigovor. G. Ilija mi je tom prilikom govorio o tom prvotnom planu Njegove Visosti za Srbiju²⁶ i izrazio se riječima punim poštovanja i divljenja, izjavio je da je to remek djelo. Osnovni su mu principi plana Njegove Visosti pred očima, otkrio je odmah da je moj rad samo primjena tih principa i čestitao mi što sam ih dosta dobro prilagodio lokalnim prilikama (potertao V. Ž.). Taj put nisam ušao u same detalje plana, ali sam govorio o politici g. Stojana Simića prema Rusiji...«

U Garašanina svršava na duže vrijeme, na više od pola godina, svaki daljnji trag o sudbini Zachova plana o slavenskoj politici Srbije. On je, bez sumnje, podvrgnut proučavanju od strane Garašanina i njegovih najbližih savjetnika (A. Jankovića, At. Nikolića i dr.). U isto su se vrijeme upoznali s njime i najbliži hrvatski suradnici Gajevi i to posredstvom oduševljenog narodnjaka grofa Alberta Nugenta, koji se na svom putovanju jugoistočnom Evropom zadržao potkraj marta 1844. u Beogradu. Czajkowski je već prije toga zatražio od Zacha da za Nugenta napiše memorandum o slavenskom pitanju koji bi on zatim predao engleskom poslaniku u Carigradu Stratfordu Canningu.²⁷

²² B. Czart. 5390, fol. 519—538. *Batowski*, n. dj., 133. U bogatim fondovima arhiva Czartoryskih uzalud sam tražio poslani primjerak.

²³ Pod tim Zach misli na spis Czartoryskog: *Conseils sur la conduite à suivre par la Serbie*.

²⁴ B. Czart. 5391, fol. 61—75. *Batowski*, n. dj., 133.

²⁵ Petronijević je tada bio s Vučićem u izgnanstvu u Turskoj.

²⁶ *Conseils sur la conduite à suivre par la Serbie*.

²⁷ Zach Czajkowskom 16. III 1844. B. Czart. 5390, fol. 389—406. — Citiram uvodnu rečenicu Zachova izvještaja: »Voici le projet du mémoire que vous m'avez gagné une certaine valeur, qui leur avait servi de drapeau. „Naus n'en voulons plus, d'Angleterre«.

Zach se sastao s Nugentom na sam dan njegova dolaska 30. marta, upravo u času kad je Zacha posjetio sekretar kneževske kancelarije T. Knežević. Nugentov posjet nije bio koordiniran s prethodnim posjetom Stj. Cara, koji se tada već vraćao u Zagreb. Budući da je Czajkowski preporučio Nugentu Zacha kao pratioca, ovaj ga je idućih dana pratio na njegovim posjetima srpskim i turskim dostojanstvenicima i stekao pri tom novih vrijednih podataka o nazorima srpskih vladajućih ličnosti, o čemu nije zaboravio referirati Czajkowskom.²⁸ Izradio mu je primanje u beogradskog paše i pratio ga prilikom posjeta A. Jankoviću, St. Simiću i knezu Aleksandru. Potonji posjet, izvršen 5. aprila, bio je sa Zachova stajališta važan zbog toga što je tada dodirnuo pitanje srpskog odnosa prema ilirskom pokretu. Zach je izvijestio o tome Czajkowskog ovim riječima:

»Razgovor se kretao oko ilirizma. Knez, upozoren, kako pretpostavljam, izrazio se protiv ilirizma. Nugent mu je objasnio da su Hrvati napustili to ime jer znaju da se ono ne sviđa Srbima, ali da je za Hrvate napuštanje imena koje je već steklo određenu vrijednost, koje im je služilo kao zastava, značilo žrtvu. 'Više ga ne želimo, ali mislim da treba zadržati stvar, ideju korisnu za sve nas'. Knez mu na to nije odgovorio.«^{28a}

Nugentova je ličnost Zacha očarala, ali su ga uznemirili njegovi prenaljeni postupci; nije mu se svidio ni njegov nagli i nepripremljeni dolazak, koji je u njemu pobudio bojazan da ne pridonese otkrivanju njegove vlastite misije uglavnom gradu Srbije. Ta je bojazan bila opravdana jer je ubrzo poslije Nugentova odlaska uslijedila prva austrijska tužba protiv Zacha kao protuaustrijskog i revolucionarnog agenta, koju je on čak s teškoćom uspio da odbije.

Za vrijeme Nugentova boravka u Beogradu, Zach je za njega, po želji Czajkowskoga, izradio memorandum o prilikama u slavenskih naroda i o slavenskoj politici uopće te neprijateljskoj ulozi ruske i austrijske politike prema njoj. Nugent je taj memorandum preveo na engleski, ponešto ga skratio i zatim poslao kurirskom poštom u Carigrad engleskom poslaniku Stratfordu Canningu.²⁹ Zach je u svom memorandumu, koji se sačuvao u prvobitnoj francuskoj verziji, pošao od književnoga karaktera preporodnih pokreta u slavenskih naroda, dotakao se njegove zloporabe u obliku ruskog panslavizma i potanko izložio destruktivnu politiku Rusije i Austrije u najnovijem razvoju slavenskih naroda, osobito južnih. U njihovu se slučaju radilo i o daljnjem opstanku Turske, na održanju koje su zapadne velike sile bile vrlo zainteresirane. Zachov je memorandum bio u osnovi analiza ruske i austrijske politike prema Turskoj, koja se politika ticala životnih interesa u balkanskim Slavena. Ali svoj plan o sjedinjenju Južnih Slavena Zach nije u njemu spomenuo.

²⁸ Zach Czajkowskom 6. i 13. IV 1844. B. Czart. 5390, fol. 461—468, 477—489.

^{28a} »La conversation tournait autour de l'illyrisme. Le Prince prévenu, comme je dois le supposer, s'est prononcé contre l'illyrisme. Nugent lui à répondu que les Croates ont abandonné ce nom, parce qu'ils savent qu'il déplaît aux Serbes, mais que c'était un sacrifice de la part des Croates d'abandonner un nom qui avait déjà gagné une certaine valeur, qui leur avait servi de drapeau. 'Nous n'en voulons plus, mais je pense qu'il faut retenir la chose, l'idée utile à nous tous.' Le Prince ne lui a pas répondu là-dessus.«

²⁹ Zach. Czajkowskom 13. IV 1844. B. Czart. 5390, fol. 477—489.

³⁰ B. Czart. 5390, fol. 491—497.

Međutim, njegovi su se poljski poslodavci vratili na taj plan u vezi s događajima u Bosni, na koje se odnosila već spomenuta Zachova korespondencija s Gajem i kojoj su prethodili politički razgovori Stj. Cara sa srpskim vladinim faktorima u mjesecu julu 1843. u Beogradu o zajedničkom hrvatsko-srpskom istupanju u bosanskom vjerskom sukobu. Bio je to u stvari spor između bosanskih franjevaca, kojima je bila povjerena duhovna pastva među bosanskim katolicima i koje je mjesno stanovništvo vrlo cijeno, s bosanskim biskupom Barišićem, pod čiju su jurisdikciju bili intervencijom Austrije podvrgnuti. Austrija se na taj korak odlučila zbog toga što je franjevce sumnjivala da u njezinim sukobima s pograničnim stanovništvom u Bosni šire protu-austrijsko raspoloženje. Franjevci su protestirali protiv ograničenja svoje organizacione samostalnosti i budući da nisu imali vjere u uspjeh svoga neposrednog protesta u Rimu, gdje je utjecaj Beča bio vrlo jak, potražili su pomoć na Porti.³¹ Uputili su, dakle, u Carigrad poslanstvo predvođeno L. Karaulom, da Porti izlože svoje žalbe i da u nje potraže potporu za obranu svoje organizacione neovisnosti. Na svojim putovanjima u Carigrad dolazili su u Beogradu u doticaj sa Zachom, koji je u duhu njihovih zahtjeva utjecao na srpske vladine predstavnike (osobito Garašanina) i poticao obje strane da se sporazumiju i što tješnje surađuju. Zahvaljujući njegovu uvjerenanju, koje je bilo potkrijepljeno idejom jugoslavenskog jedinstva, Zach je srpsku vladu pridobio da pomogne obrambenu akciju bosanskih franjevaca.³² On je najviše saobraćao s F. Pašalićem, zatim s L. Karaulom, St. Marjanovićem, N. Šunjićem i dr., bio s njima u pismenom i osobnom dodiru i prema njihovim obavještenjima informirao o razvoju bosanskih događaja kako srpsku vladu (Garašanina) tako i Czajkowskog i preko njega Czartoryskog i zapadne vlade.

Ovo uporno upozoravanje na važnost zamršenih prilika u Bosni potaklo je najzad Hôtel Lambert da s pomoću posebnog agenta pokuša neposredno djelovati na njihov razvoj u pravcu svoje političke linije. Za agenta je izabran Zachov prethodnik u Beogradu Lenoir-Zwierkowski i sa Zachom je temeljito raspravljeno pitanje njegova tajnog prijelaza kroz Srbiju gdje je Lenoir bio dosta poznat. Ovdje se njegova misija ne može potanje prikazati. S gledišta naše studije dovoljno je ako upozorimo da je Lenoir otišao na put opremljen

³¹ O tom sporu vidi detaljnije Ilija K e c m a n o v i ć, *Barišićeva afera*, Sarajevo 1954; ukratko Vučković, Prilog proučavanju postanka »Načertanija« (1844) i »Osnovnih misli« (1847), str. 59 i d.

³² Ta je uloga bila dosta teška. Posvjedočuju to ove riječi Zachova izvještaja iz januara 1844 (B. Czart. 5390, fol. 211—231) o Pašalićevim pregovorima u Beogradu: »Mr. Pašalić s'est arrêté à Belgrade pour s'entendre avec les hommes principaux. Il a été chez Mr. Ilija, Stojan Simić et Herkalović; tous veulent du bien à la Bosnie, mais Pašalić les dit 'peureux'. Je le crois bien, il s'est accoutumé de mitiger l'enthousiasme des Croates et où il trouve de la raison politique, qui calcule froidement. Les Croates ne rêvent que guerre et toute leur politique ne vise qu'aux moyens de la rendre possible. Ici au contraire on veut éviter la guerre, puisqu'on n'est pas encore assez fort chez soi. Tous les Bosniaques qui ont passé par Belgrade ne sont donc pas très contents des Serbes. Je n'ai qu'à faire l'intermédiaire pour faire entendre raison aux Bosniaques. Ce rôle est parfois pénible, mais je ne me lasse pas, je m'y plais même, parce qu'il me fournit l'occasion de servir la cause de mes frères. Je suis convenu avec Pašalić, comme avec le père Laurentius (Karaula) d'établir une correspondance régulière avec Belgrade et moi«.

detaljnim uputstvom, u kojem je opet jako odjeknula misao o jedinstvu slavenskih naroda. Ta je misao izražena u uputstvu datiranom u Carigradu 18. aprila 1844,³³ ovim imperativnim riječima: »Najtješnje se vezati s politikom Srbije, koju zacijelo i svagdje treba već smatrati prizatom i opunomoćenom zastavom južnoslavenske narodnosti, ognjištem oko kojega svi treba da se okupe; ovim iskrenim povezivanjem postati za srpsku vladu karikom koja je spaja s Bosnom i posredstvom te srpske vlade steći naklonost shizmatika u Bosni.«

Ovom digresijom od glavnog toka našeg izlaganja htjeli smo opravdati tvrdnju da pitanje političkog ujedinjenja Južnih Slavena nije u prvoj polovini 1844. bilo ograničeno samo na Zacha i Garašanina, nego da su u to pitanje bili, više-manje, upućeni i Garašaninovi suradnici i da su o njegovim modalitetima ozbiljno razmišljali i hrvatski pristaše Lj. Gaja, a da su poljski emigranti namjeravali proširiti propagandu u tom cilju i u Bosnu, gdje su o njoj bili nesumnjivo obaviješteni kako iz Beograda (od Zacha) tako i iz Zagreba. Ukratko — glavna su narodnopolitička središta srpska i hrvatska bila u prvoj polovini 1844. na neki način upoznata s osnovnim mislima jednog plana o jugoslavenskom jedinstvu koji se tada upravo stvarao. Najvažnijim mjestom za njegovo dozrijevanje ostao je, dakako, i nadalje Beograd gdje su Zachove misli, pošto je njegov plan predat Garašaninu, proučavali suradnici vodećeg ministra u srpskoj vladi. Nažalost, ne raspoložemo daljnjim dokazima koji bi nam omogućili da slijedimo sudbinu Zachova plana, čiji je sveslavenski okvir bio s pravom podvrgnut kritici jer nije odgovarao ograničenim mogućnostima srpske kneževine, kojoj se preporučala teritorijalno skromnija politika — samo unutar granica Turskog carstva. Nije nam poznato ni to da li je i kako Zach bio informiran o sadržaju kritičkih primjedaba i kako je na njih reagirao. Pouzdano znamo da je plan pročitao njegov prijatelj Aleksa Janković. Da li ga je Garašanin, kako je Zach želio, dao pročitati i Petronijeviću (poslije njegova povratka iz progonstva), nismo uspjeli utvrditi.

U Zachovoj se korespondenciji plan ponovo spominje tek u početku februara 1845, kada se knez Aleksandar nalazio u svom zimskom boravištu u Kragujevcu gdje je, poslije više mjeseci oklijevanja ili pomnjivog proučavanja, a možda i preradbe elaborata, bio upoznat s nekim njegovim, danas pobliže nepoznatim, tekstom. Zach je to doznao od Kneževića, koji ga je obavještavao o svemu što se u privremenom kneževu sjedištu u Kragujevcu događalo. O tome je 7. februara izvijestio Czajkowskog ovako:

»G. Aleksa Janković predao je knezu *moje načertanije ili nekoliko reči* (potcrtao V. Ž.) čija kopija Vam stiže s ovim pismom. Knez je dao prepisati cijeli tekst. Aleksa Janković kaže da je knez njime toliko zadovoljan da ga želi imati, kako bi ga ponovo sam pročitao. Zatražio je također lijepi plan Njegove Visosti koji je svojedobno poslao po g. Lenoiru³⁴; on želi iz njega crpsti pouku. Pa dobro, Vi vidite da mi malo pomalo uspijevamo i ja ću se potruditi da steknem kneževu povjerenje, da bi on jednog dana mogao reći: agent

³³ B. Czart. 5411, fol. 547—552.

³⁴ Radi se o *Conseils sur la conduite à suivre par la Serbie*.

Njegove Visosti lojalno me je savjetovao! Ako se knez prožme savjetima Njegove Visosti, učinjen je golem korak, on će razumjeti svoj položaj i budućnost svoje zemlje!»³⁵

Sa spomenom Zachova elaborata, ovaj put nazvanog samo »Nekoliko reči«, susrećemo se u njegovoj agentskoj korespondenciji još dva puta. God. 1845, 28. II, ukratko je javio da »način na koji je g. A. Janković upotrijebio mojih Nekoliko reči itd. otkriva mi da je i knezu govorio o planu jedne južnoslavenske politike za Srbiju, koji sam prošle zime izradio. Ja sam dakle upitao Kneževića, da li se još sjeća tog rada, koji sam poslao da ga preda g. Garašaninu. Taj put mi je priznao da je u Kragujevcu načinio jedan izvod, da ga je počeo prepisivati u prisustvu g. Alekse Nenadovića, kako bi ga ovaj primijetio i o tom govorio knezu. Stvarno, A. Nenadović je o njemu govorio knezu, ali Knežević nije rekao da je to moj rad nego plan g. Petronijevića, da tako uvjeri kneza da je Petronijević za dinastiju i da sprema slavnu budućnost Srbiji pod obitelji Karadorđevića. Knežević mi kaže da se to kneza vrlo dojmilo.«³⁶

Treća i posljednja Zachova vijest o pretresanju njegova elaborata u kneževoj okolini uslijedila je mjesec dana kasnije.³⁷ U njoj je Zach saopćavao: »Knežević mi je također rekao da je knez pitao, nema li što od mene poput ‚Nekoliko reči‘. Knežević ga je naveo da od Garašanina zatraži plan o slavenskoj politici Srbije. Čitajući taj rad, knez će se moći uvjeriti da sam mu dodijelio lijepu ulogu još tada kada on možda nije mogao računati sa mnom, jer se tada sve okretalo oko povratka gg. Vučića i Petronijevića. Ja nisam, na sreću, govorio o gg. Vučiću i Petronijeviću nego, naprotiv, o vladi i ličnosti kneza kao i o njegovoj obitelji.«

Bilo je potrebno da se prethodno navedu ova tri izvotka iz Zachovih izvještaja i tako omogućiti donošenje nekih zaključaka ili unošenje svijetla u zbrku koju te vijesti stvaraju. Njenim je glavnim uzrokom Zachovo saopćenje od 7. februara da Aleksa Janković »a communiqué au Prince mes načertanije ou nekoliko reči«, saopćenje koje može otvoriti put mnogim, dosta različitim domišljanjima. Iz konteksta svih izvadaka, ali poglavito odatle što se izraz »mes načertanije ou nekoliko reči« nalazi samo u prvom od njih (7. II), a u dva se preostala (28. II i 28. III) spominje samo »Nekoliko reči«, može se izvesti zaključak da se radi o dva elaborata. U tom bi slučaju bila zagonetka o »Nekoliko reči« uglavnom riješena; bio je to memorandum »Nekoliko reči o Rusko-Austrijskim intrigama u početku 1845 godine«, koje je Stranjaković pripisao Garašaninu kao autoru.³⁸ Na osnovu rečenoga, Zachovo je autorstvo

³⁵ Ovaj pasus iz Zachova izvještaja bio je već poznat, u nauči iskorišten i otisnut u originalu od L. Djurkovicza-Jakszicza, *Nacertanie lub kilka slow*, Wschód I, 1938, i zatim od Stranjakovića, Kako je postalo Garašaninovo »Načertanije«, n. dj., str. 73. Napominjem da osobna imena nije Stranjaković pravilno dešifrirao. Broj 4, koji je u svim Zachovim izvještajima šifra za Aleksu Jankovića, neispravno je pripisan Garašaninu (njegova je šifra br. 3), br. 5 je bila šifra za Kneževića, koji je ovu vijest saopćio Zachu. Broj 11, o kojem je Stranjaković (kao i o br. 5) pisao kao neizvjesnom, pripadao je Stojanu Simiću. Za šifru kneza Aleksandra Zach je upotrebljavao br. 14.

³⁶ B. Czart. 5392, fol. 235—256.

³⁷ Zach Czajkovskom 28. III 1845. B. Czart. 5392, fol. 347—378.

³⁸ Stranjaković, Kako je postalo Garašaninovo »Načertanije«, n. dj., str. 103—104.

nesumnjivo. Gore stoji stvar, kada se radi o »Načertaniju«. Prema podacima svih triju izvadaka i njihovu kontekstu moglo bi se pomišljati na to da je »Načertanije« neko daljnje nepoznato djelo Zachovo — treba podsjetiti da je o svom elaboratu, koji je u proljeće 1844. predao Garašaninu, Zach dosljedno pisao kao planu o slavenskoj politici Srbije — i da je on u tijesnoj vezi s njegovim spomenutim planom slavenske politike. U prilog ovom zaključku govorila bi napomena o »savjetima« Czartoryskoga, koje je knez Aleksandar htio tom prilikom proučiti. Pa i dvokratno upućivanje na Zachov plan o slavenskoj politici Srbije pojačava ovaj zaključak i tako pobuđuje misao da je i u elaboratu, o kojem govorimo, bila jako dodirnuta slavenska politika, uz koju, međutim, možemo u našim fragmentarnim informacijama opaziti jasne tragove nastojanja da se Karađorđevići priznaju nasljednom dinastijom. Samo je zbog toga proučavanju elaborata privučen predstavnik porodice Nenadović (Aleksa), iz koje je potekla supruga kneza Aleksandra i koja se gorljivo zalagala za princip nasljednosti. Pod utiskom ovih dokazanih okolnosti ne možemo izbjeći pitanje, nije li predloženo »Načertanije« bilo izvadak iz starijeg Zachova plana o slavenskoj politici Srbije koji je on sam priredio. U tom bi se pak slučaju nametalo daljnje pitanje, da li je Zach taj izvadak priredio iz vlastite pobude ili na poziv Garašanina ili nekoga drugoga i u kakvom je odnosu njegov elaborat bio prema Garašaninovu »Načertaniju«. Ako sve ovo uzmemo u obzir, onda nepotpuna kronologija o genezi Garašaninova rada može samo navoditi na slutnju o tijesnoj srodnosti obaju elaborata, event. o postojanju zajedničke radionice iz koje su oni izašli. Kraj današnjeg stanja heurističkih istraživanja o postanku Garašaninova »Načertanija« ne može se dati jasan odgovor na to pitanje. Možda će to omogućiti detaljna pretraga u Garašaninovu arhivu.

Rad i savjetovanja u vezi s izradbom plana o slavenskoj politici Srbije i, njegovim posredstvom, udio u nastanku Garašaninova »Načertanija« najveći su zahvat Františka Zacha i konzervativnih poljskih emigranata u nacionalni i politički život jugoslavenskih naroda i među njima na prvom mjestu Srba kao naroda koji je tada uživao najviše nacionalnih i političkih sloboda od svih Južnih Slavena. Zach je kasnije još više puta zahvatio u njegov daljnji razvoj u važnom razdoblju ustavobraniteljske vladavine svojim prijedlozima i memorandumima, koje je napisao ili neposredno na zahtjev srpske vlade ili po želji iz Pariza ili, najzad, iz gorljiva interesa za razvitak bratskog naroda. Ovdje možemo samo upratko spomenuti one najvažnije kod kojih možemo pretpostaviti vezu, makar i udaljenu, s naprijed prikazanim memorandumima. To je, prije svega, poziv srpske vlade da Zach izradi organizacioni pravilnik za srpski ministarski savjet. S našeg stajališta je najvažnije to da mu je taj poziv dostavljen u novembru 1844, tj. u vrijeme između predaje plana o slavenskoj politici Srbije i »Načertanija ili Nekoliko reči«. To znači da je poziv uslijedio pod povoljnim dojmom njegova plana o slavenskoj politici. Zach je o tome referirao Czajkowski ovako:³⁹ »G. Aleksa Janković dao me je po drugi put zamoliti, i taj put gotovo na službeni način, da mu izradim projekt organizacije *ministarskog savjeta* (potcrtao V. Ž.), budući da je o tome done-sena načelna odluka. Naši se prijatelji žele pripremiti za diskusiju, tražilo se

³⁹ Zach Czajkowskiom 16. XI 1844. B. Czart. 5391, fol. 569—585.

to od mene, da bi bili bolje naoružani nego g. Hadžić, koga će morati zadužiti redakcijom toga organskog zakona. To je za mene veliko djelo, izvolite me dakle ispričati, ako Vam samo upratko pišem o svemu što se u Beogradu dešava.«

Zach je na kraju novembra 1844. bio već sav zaokupljen razmišljanjem i radom na zatraženoj temi o dužnostima ministarskog savjeta. »Čime treba savjet ministara da se bavi? ne detaljima nego uvijek općim mjerama ili takvima koje imaju općenitu važnost i koje su od vrlo velike važnosti čak i u nekoj posebnoj grani. To su neke misli o uređenju toga ministarskog vijeća.«

Postavlja se pitanje, nije li Zach misli, kojima se tada bavio, unio u svoje »Načertanije« ili u svoj posljednji veliki memorandum srpskoj vladi (Garašaninu) iz 1847. koji je poznat pod imenom »Osnovne misli«. Međutim, on je dosada već nekoliko puta izrazio svoje mišljenje o uređenju unutrašnjepolitičkih prilika u Srbiji, kao što je, na primjer, bio slučaj s napetim odnosom između kneza Aleksandra i Vučića, sa sukobima između »rusista« i protivnika Rusije, s diskusijom o nasljeđu kneževskog prijestolja u Karadorđevu rodu i dr.⁴⁰ Na početku 1847. ponovo je podsjetio Garašanina i A. Jankovića na svoj stariji prijedlog o oživljavanju vladine djelatnosti. U mjesecu februaru i. g. radio je, na izravni poziv Petronijevića, na planu državne organizacije, proučavao postojeći ustav, organske zakone senata i ministarstava i pripremao prijedloge o promjeni nekih članova ustava. Na te se radove odnose riječi njegova izvještaja Czajkowskom od 27. februara 1847,⁴¹ koje ovdje citiramo zbog njihove napomene o jugoslavenskoj politici: »Knez i Aleksa Janković znaju da ja radim na jednom ministarskom planu koji će se čitati i pretresati u Savjetu. To je razlog više da što bolje radim. Vežem se za moj opsežan posao i u njemu raspravljam o potrebi ministarskog vijeća, odnosima vijeća s knezom i Senatom, zatim odnosima među ministrima, najzad, raspravljam tu o više ministarskih pitanja: o *jugoslavenskoj politici* (potcrtao V. Ž.), ustavnoj politici, vjerskim poslovima itd.«

Nekoliko strana dalje vratio se u tom istom izvještaju — svoje izvještaje često je pisao po nekoliko dana — na isto pitanje i javio Czajkowskom dovršenje rada: »Nedavno sam završio *najveći politički rad koji sam u Srbiji poduzeo* (potcrtao V. Ž.). Dao sam mu naslov Osnovne misli. Ima oko 18 listova. Obradujem tu poglavlja jedne ustavne države s obzirom na sadašnje stanje Srbije, njene zakone i njene običaje. Nastojim dokazati potrebu jednoga vladavinskog sistema, jednoga jedinstvenog ministarstva koji taj sistem primjenjuje. Govorim tu o knezu, ministrima, narodnim zastupnicima itd.; predlažem da se organizira Savjet kabineta srpskog kneza. Razvijam nacionalnu politiku Srbije. Ne zaboravljam dinastiju. — Taj će rad biti čitan u Savjetu i ja se nadam da sam barem sakupio najveći dio materijalâ o kojima bi jedno srpsko ministarstvo trebalo otvoriti diskusiju da bi postiglo jedinstvo vlade.«

⁴⁰ Izvan okvira naše rasprave jesu Zachovi memorandum i o izgradnji željezničke mreže u Srbiji (B. Czart. 5393, fol. 69 i d.) iz januara 1846. i o intenziviranju vojničkog odgoja u vojsci (predao ga Garašaninu u januara 1847; B. Czart. 5394, fol. 1—36).

⁴¹ B. Czart. 5394, fol. 63.

»Osnovne misli« postale su predmet vrlo sporog proučavanja od strane vodećih ličnosti; čitao ih je knez, studirao Garašanin. Da je njihovo proučavanje teklo sporo, dokazuje činjenica da na daljnju vijest o njima nailazimo tek u Zachovu izvještaju od 31. decembra 1847.⁴² Ovim podatkom o njihovu studiju završavaju u Zachovim izvještajima vijesti o sudbini njegova najvećeg državničkog elaborata koji je izradio u interesu modernog uređenja srpske države kao ustavne monarhije oslonjene na buržoaziju kao vladajuću klasu. Događaji za revolucije 1848. u Austriji i napose u Zachovoj češkoj domovini potakli su ga da u proljeće te godine napusti i Srbiju i tajnu poljsku službu i da se vrati u Češku gdje je odmah vrlo aktivno sudjelovao u pripremama za Slavenski kongres i zatim kao vodeći član njegove jugoslavenske sekcije. Na putu u domovinu pregovarao je, u ime srpske vlade, s prvacima hrvatskoga političkog pokreta u Zagrebu, u intencijama njezine slavenske politike kako ju je Garašanin zastupao.⁴³

Značenje je naših podataka o memorandumu »Osnovne misli« u tome da s pomoću njih možemo pratiti vrijeme njihova postanka i tok rada na njima i tako dopuniti onu znanstvenu informaciju koju je o njima dao V. J. Vučković. Njegova zasluga nije samo u tome da je upozorio na Zachov tekst elaborata nego i na ostali nezachovski materijal o tom pitanju, koji je sada pristupačan u Garašaninovu arhivu. No Vučković je raspolagao samo rezultatima Zachova rada, njegovim elaboratima, event. i prijedlozima daljnjih autora (na primjer Hadžića), a podaci Zachovih izvještaja osvjetljaju cijeli razvoj od prve pojave misli da se izradi spomenica te vrste sve do njezine predaje. Nema sumnje da je poziv, koji je A. Janković u novembru 1844. uputio Zachu da napiše organizacioni pravilnik za srpski ministarski savjet, uslijedio velikim dijelom pod vrlo dobrim dojmom koji je na srpske državnike proizveo njegov plan o slavenskoj politici Srbije. Već u to doba treba tražiti zametak rada na »Osnovnim mislima«, rada koji se vukao i za koji je Zach črpao mnogo praktičnih znanja iz čestih kriza srpske vlade, bile one načelnog, političkog ili osobnog karaktera. Osim A. Jankovića, Zach je o tim problemima diskutirao i s Garašaninom; posljednji poticaj da rad završi dao mu je u februaru 1847. Petronijević. Bila je to neobično jaka pobuda, ako uzmemo u obzir da je tom izrazu povjerenja prethodilo razdoblje kad je Petronijević bio prema Zachu vrlo rezerviran, odbijajući da posreduje u otpremi njegove agentske pošte u Carigrad, iako je to bilo s Czajkowskim prvobitno ugovoreno. Premda su se »Osnovne misli« — kako proizlazi iz Zachova priznanja — bavile osnovnim problemima uređenja srpske države, obratili smo im ovdje pažnju prije svega zbog toga jer je u njima bila opet spomenuta, štaviše i naglašena, vodeća uloga Srbije u procesu okupljanja Južnih Slavena. Kao mali primjer dovoljno je iz Vučkovićeve prijedloga navesti ovaj dio »Osnovnih misli«:⁴⁴ »...Srbija u sredini

⁴² »Mr. Garašanin m'avait raconté aussi qu'il avait lû avec le Prince mon dernier plan sur l'organisation du Conseil des Ministres, sur l'organisation de la Skupština etc. Il y a choisi les heures libres qu'ils ont passée ensemble dans l'intérieur du pays«. B. Czart. 5394, fol. 310.

⁴³ Usp. o tome D. Stranjaković. *Misja Franciszka Zacha w Zagrzebiu w 1848 roku*, Przegląd historyczny LII, Warszawa 1961, 297—325.

⁴⁴ Vučković, Prilog proučavanju postanka »Načertanija« (1844) i »Osnovnih misli« (1847), n. dj., str. 71 i d.

svoje braće leži, koji svakim danom sve više i više čuvstvuju, da su oni zajedno već jedan put veliku državu sačinjavali, i da oni još jednakome rodu pripadale, jezikom, običajima i naravima jedan narod sačinjavaju, i kao takovi dakle da sa svim jedne i one iste interese imaju. Što se više ovo *čuvstvo narodnog jedinstva* kod sviju Srbalja, i kod sviju Južni Slavena probuđuje, u toliko više treba Srbsko Praviteljstvo na to da misli kako će u tom smotreniju centralno položenije zauzeti, te da celom dviženiju sve više i više za sájuznu i sredotočnu da služi«.

Iako ideje plana o političkom ujedinjenju Južnih Slavena oko Srbije — kako su, u nekoliko verzija, formulirane u četrdesetim godinama 19. st., pa i u Garašaninovu »Načertaniju« — nisu nikada formalno uvedene u život, one su, ukoliko se radilo o odnosu Srbije prema njezinim slavenskim susjedima, ipak, u neku ruku, postale neoficijelna smjernica srpske vanjske politike. Razlikâ je bilo samo u intenzitetu njihova uvažavanja, koji se kolebao u skladu s političkom situacijom u pojedinim razdobljima međunarodne politike i stanjem u razvoju Istočnog pitanja. U sabiranju ovih ideja i njihovu formuliranju sudjelovali su u isto vrijeme pripadnici više slavenskih naroda, prije svega Srbi i Hrvati a uz njih Česi i Poljaci. Prema tome, ova koncepcija nacionalnog ujedinjenja Južnih Slavena bila je vrlo pozitivan izražaj njihove uzajamne suradnje, iako su pripadnici pojedinih od tih naroda pristupali k njoj s različitih pozicija. Inicijativa je nesumnjivo potekla od Poljaka, ali je ona kao i njihova aktivnost u pravcu slavenske uzajamnosti proizlazila iz poljskog interesa da se carizam suzbija svagdje gdje je to samo moguće. Ova je misao dobila u Zachovim rukama izrazito slavenski karakter i bila je obogaćena jakim protuaustrijским elementom. Zato je Zach tako mnogo isticao obuhvaćanje Južnih Slavena u Austriji u plan ujedinjenja. To je njegovu koncepciju sjedinjenja Južnih Slavena zbližavalo s narodnooslobodilačkim predodžbama hrvatskih narodnjaka, pristaša ilirizma, koji su se pod utjecajem tih predočaba više približavali Srbima u Kneževini negoli ovi Hrvatima. Vodeća uloga Srba bila je određena geografskim smještajem njihove države usred svijeta Južnih Slavena i razmjerno znatnom slobodom državne organizacije. Interes za druge slavenske narode zaostajao je, doduše, u njih u poredbi s drugim slavenskim sudionicima, ali se brzo razvijao pod utjecajem poljskog, češkog i hrvatskog uvjeravanja i uskoro je postao svojstven nekim vodećim srpskim državicima, osobito Garašaninu. Glavna zasluga pripada u tome njegovu češkom savjetniku u poljskoj službi — Zachu. Uza sve to se Garašanin nije dao sasvim predobiti za Zachovu velikoslavensku koncepciju o ujedinjenju Južnih Slavena. Kao trijezan političar, koji je računao s datim mogućnostima, on je davao prednost ograničenoj koncepciji o ujedinjenju Južnih Slavena, koja se ticala samo Slavena pod turskom vlašću. Proširenje ovog nastojanja izvan granica Turske odgodio je za dalju budućnost. Ali ovo ograničenje Zachovih zamisli ne umanjuje nipošto značenje njihova nosioca za proces ujedinjenja Južnih Slavena. Zbog toga Zachu kao i njegovim poljskim poslodavcima pripada istaknuto mjesto u modernoj povijesti jugoslavenskih naroda.

(Iz rukopisa preveli
Jaroslav Šidak i Helena Pacht-Mandić)

Prilog

Izvadak iz Zachova izvještaja Czajkowskom iz mjeseca januara 1844, sa sadržajem dopisa koji je poslao Lj. Gaju (B. Czart. 5390, f. 211—231).

»... Je viens d'écrire ma première lettre à Mr. Gaj. Vous savez qu'il poursuit l'union des Slaves méridionaux sous un gouvernement national et indépendant. Georges le Noir visait au même but; Miloš se contentait de la principauté serbienne. C'est donc Mr. Gaj qui continuait l'ouvrage de Georges le Noir. De là s'explique qu'il y a bien plus de Croates qui comprennent l'avenir de la Serbie que de Serbes; de là aussi qu'il y a plus de dévouement pour cet avenir en Croatie qu'en Serbie. Mr. Cavlović n'est pas le premier qui a été envoyé en Serbie par Mr. Gaj, il y en a toute une série. Mr. Car y a été peu de temps avant mon arrivée et on s'en souvient avec plaisir. La Serbie n'a encore rien fait pour la Bosnie, mais la Croatie lui a déjà rendu d'importants services. La Croatie est donc en rapports avec la Bosnie et la Serbie, elle ne leur a fait que du bien, jamais elles n'ont été compromises par la Croatie. Je connais Mr. Gaj et plusieurs de ses amis, je le sais, ils ne travaillent pas pour l'Autriche, ils ne font que s'en servir et j'ai toutes les raisons de croire que c'est la même chose chez Mr. le Comte Nugent. Vous ne le savez peut-être pas encore que l'Autriche a déjà voulu agir en Bosnie et que ce sont les patriotes croates qui l'ont empêché en secret. De là vient le mécontentement de l'Autriche contre les franciscains bosniaques. Ma lettre à Mr. Gaj expose le plan politique pour agir en Bosnie. Je réclame de mettre en harmonie l'influence croate et l'influence serbienne en Bosnie. Ce pays doit servir d'anneau intermédiaire entre la Serbie et la Croatie. J'y propose de mettre la Bosnie dans une position analogue à celle de la Serbie, donc des améliorations administratives sans se détacher de l'Empire ottoman. Les Bosniaques doivent bien savoir ce qu'il veulent, procéder avec mesure, se rendre compte des circonstances de la quantité de forces qui est à leur disposition. Alors ils ne dépasseront pas les bornes de ce qui est réalisable. J'engage Mr. Gaj de s'occuper principalement des Bosniaques catholiques, pour que ceux-ci agissent sur les Bosniaques grecs, la Serbie s'occupera surtout des Bosniaques grecs pour qu'ils se rapprochent des Bosniaques catholiques. Cette union doit nécessairement précéder. Il est impossible qu'il ne s'y trouvent des Bosniaques musulmans qui comprennent les avantages d'une administration plus réglée et plus nationale, car le Bosniaque musulman aime son pays aussi bien que le Bosniaque chrétien. Que les chrétiens procèdent avec mesure et avec tact, ils en trouveront certainement. Le tout vous laisse déjà deviner que j'ai posé les bases d'une politique nationale qui puissent convenir à toutes les confessions. Je m'y prononce contre l'influence autrichienne et russe, qu'on s'adresse à la Porte, qu'on écoute la Serbie qui a une existence légale et de l'expérience. C'est la Serbie à qui doit échoir un jour le rôle d'intermédiaire entre la Porte et la Bosnie. Nous acceptons donc la Serbie pour point de départ, mais la Bosnie doit agir avec ses propres forces; la Serbie et la Croatie ne peuvent que donner des conseils, l'appui moral; il faut prévenir l'intervention de l'Autriche. Mais puisque la Bosnie doit s'assimiler à la Serbie, puisque c'est la Serbie qui sert de contre autour duquel tous les Slaves méridionaux doivent se grouper un jour, il ne faut pas créer un second centre en Bosnie, c'est à dire il faut éviter d'y créer une principauté à part avec une famille régnante. Qu'on se contente d'un conseil (soviet) avec un chef élu pour un certain nombre d'années. Si nous y établissons un gouvernement héréditaire, il y aurait lutte entre les deux familles de la Bosnie et de la Serbie. On ne peut pas vouloir exterminer tous les Bosniaques musulmans, il

faut qu'ils aient leur part dans le gouvernement, il faut même qu'un certain nombre de villes restent entre leurs mains avec un garnison turque, c'est le lien qui rattache la Bosnie à la Porte.

Nous verrons maintenant ce qu'il me répondra, je le préviens que je parlerai dans ce sens à Mr. le Comte Nugent. L'arrivée de Mr. Nugent me paraît donc toujours non seulement utile, mais nécessaire. Mr. Nugent connaît tout ce qu'a fait Gaj, il a déjà plusieurs fois envoyé des émissaires en Bosnie. Je sais que les patriotes croates dans les régiments de la Frontière veulent rester à leur place, lorsque la Bosnie se lèvera pour garder la position contre l'Autriche, excepté peut-être quelques uns. Les régiments de la Frontière militaire n'abandonneront pas cette position, pourque l'Autriche ne fasse pas venir d'autres troupes, on a répandu l'opinion dans ces régiments que la protection de la Bosnie leur appartient de droit, on le croit déjà assez généralement. L'arrivée des régiments allemands blesserait donc ce préjugé si national. Cette disposition des esprits dans ces régiments est de la plus haute importance. J'en apprendrai plus par Mr. Nugent...«

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ

OLEG MANDIĆ

JAKŠA RAVLIĆ

BERNARD STULLI

JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

Tajnik redakcije:

IVAN KAMPUŠ

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB